

Література:

1. Галицько-руські народні приповідки: У 3х т.. Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: 2-е вид. Львів. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка. 2006. Т. 1. 2006. 818 с. Т. 2. 2006. 813 с. Т. 3. 2006. 699 с.
2. Пилипчук С. М. «Галицько-руські народні приповідки» Івана Франка: пареміологічний та пареміографічний аспекти, поетика текстів. Автореферат дисертації кандидата філол. наук. Львів, 2005. 31 с.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-110-7-59>

ТИПОЛОГІЯ АД'ЕКТИВНИХ КОМПОЗИТИВ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Костич Л. М.

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики
Інституту філології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
м. Київ, Україна*

У лексичній системі української мови складні слова утворюють численну групу й демонструють високу частоту вживання. Головною ознакою складного слова є наявність у його структурі двох (кількох) кореневих морфем або основ, які становлять формально-семантичну єдність. Неелементарна структура таких дериватів закономірно є носієм неелементарного змісту, реалізованого на синтаксичному, словотвірному та лексико-семантичному рівнях.

Творення складних лексем – продуктивний спосіб поповнення словника мови на всіх етапах її становлення. Системний аналіз складних слів, що засвідчені давньоукраїнськими писемними пам'ятками XI – XIII ст. і текстами цього періоду, які збереглися в списках пізнішого часу, у проекції на попередній (праслов'янський, протоукраїнський) і наступні хронологічні зрізи є актуальним для історичної лінгвістики, оскільки дає змогу пізнати джерела й простежити напрями розвитку складання як способу словотворення. Окрім того, складні деривати закономірно потребують інтерпретації на основі соціокультурного контексту, адже вони великою мірою відбивають історичні тенденції кожної епохи.

У текстах київськоруського періоду складні слова досить поширені. Їхнє активне функціонування в пам'ятках пов'язане з двома чинниками: діяльністю слов'янських книжників, які завзято перекладали грецькі тексти, і формуванням літературно-писемної мови під впливом старослов'янської лексичної системи, у складі якої було багато композитів-кальок.

Зауважимо, що в давньоукраїнській (давньоруськоукраїнській) мові найбільш продуктивними способами творення слів були морфологічний (передусім суфіксація) і складання. За допомогою композитів автори емоційно й настроєво увиразнювали описуване, створюючи особливий змістовий і стилістичний колорит. Тенденції активного використання складних слів, спостережені в епоху засвоєння старослов'янської писемності книжниками Київської Русі, були розвинені в період другого південнослов'янського впливу. У руслі культурно-освітнього руху церковні діячі XIV і наступних століть уживали складні слова з тим, щоб «надати своєму мовленню книжний і «вчений» характер. Попри це, вони давали зрозуміти, що описуване ними явище настільки важливе, незвичне й піднесене, що наявних у мові слів недостатньо для його «гідного» описування й прославлення, а тому потрібно створювати нові засоби» [2].

Мета дослідження – репрезентувати структурно-семантичну типологію ад'єктивних композитів, збережених давньоукраїнськими пам'ятками XI – XIII ст. Реалізуючи поставлену мету, беремо до уваги передусім особливості згаданого періоду. Задля встановлення найбільш прикметних рис у динаміці загальної системи прикметникової деривації урахуємо дві перспективи: 1) ретроспективну, що пов'язана зі зверненням до джерел – праслов'янської мови, і 2) перспективну, що передбачає показ розвитку моделей складання в українській мові.

Писемні джерела давньоукраїнської мови фіксують три типи складних прикметників: 1) успадковані слов'янські композити; 2) поморфемні кальки з давньогрецької мови; 3) питомі давньоукраїнські композити.

Як стверджують індоєвропеїсти, композиція має дуже давню історію. Згідно з твердженням Томаса Барроу, «складні слова як система є скам'янілими залишками давнішого індоєвропейського стану, яке вже давно було витіснене мовним типом із дуже розвинутою флексією, наявною в санскриті й класичних мовах» [1, с. 197].

І. Генетично слов'янські складні імена творилися за однаковою словотвірною моделлю: 'основа слова + єднальний голосний + основа слова'. Більшість складних прикметників праслов'янської мови утворені

на базі субстантивно-ад'єктивної словосполуки за типом бахувріхі, наприклад: **krasnoľibь(jb)* 'який має красиве обличчя' (ЕССЯ 12, с. 107) і под. Складні утворення цього типу були успадковані українською мовою і збереглися дотепер. Деривати на зразок **dorgomilь(jb)* (←**dorgь* + **milь*) [дорогий і милий] (ЕССЯ 5, с. 75–76) поодинокі.

II. Кальки з грецької мови становлять велику кількість складних слів, що їх фіксують давньоукраїнські пам'ятки. Із грецькими композитами співвідносяться прикметники з першим компонентом **Бого-**, **благо-**, **добро-**, **зльо-**, **веле-**, **гласо-**, **всь-** (**всье-**), **ино-**, **само-**, **люб-**, **много-**, **досто-**, **брато-**, **първо-**, **хръсто-** та ін.

У цій групі слів виокремлюємо передусім повні кальки на кшталт **новопросвѣщенни** (гр. νεοφωτιστος ← νεος 'новий', φωτιζω 'відкривати', 'просвітлювати') (Срезн. 2, с. 459) та ін.

Грецькі та давньоукраїнські композити, утворені на основі підрядних словосполук із об'єктною семантикою, генетично мають неоднакову структуру, пор.: дієслово + іменник (гр.) // іменник + дієслово (ст.-сл., д.-укр.). Книжники перекладали такі слова по-різному. Вони або дотримувались оригінального зразка й утворювали кальки, або не порушували норм цільової мови й змінювали давньогрецьку словотвірну модель. Наслідком таких пошуків стали складні прикметники, що утворені за різними словотвірними моделями, наприклад: **любосластивыи** – **любосластьныи** (Срезн. 2, с. 86) //

сластолюбивыи – **сластолюбьныи** (Срезн. 3, с. 412).

Неодноразово слов'янські перекладачі тлумачили оригінальну грецьку словосполуку за допомогою давньоукраїнського складного слова. Порівняймо: **полунощныи** ← гр. μερὸς νυκτός 'середина ночі' (Срезн. 2, с. 1140). Такі утворення не є кальками. Дериват **златоустыи** (гр. χρυσοστόμος ← χρυσός 'золото', στόμα 'рот', 'уста') (Срезн. 1, с. 983) за структурою збігається з грецьким композитом. На думку Ралі Цейтлин, це архаїчна слов'янська форма, що була запозичена в книжну мову з мовлення [3, с. 279].

Нерідко запозичені давньогрецькі лексеми ставали зразками для творення слів на ґрунті української мови. Порівняймо: ст.-укр. **благонискусень** 'прославлений', цел. благоискусень // ст.-укр. **благонобѣдныи** 'переможний' (СЛУМ 2, с. 99, 100). У сучасній українській мові успадковані деривати зазвичай зберігають первинне значення, як-от: **благодатний** 'який дає благо, щастя, радість' (СУМ 1, с. 192).

III. Зафіксовані давньоукраїнські складні прикметники розподіляємо на три групи: 1) деривати, утворені на базі сурядних словосполук;

2) нульсуфіксальні та суфіксальні деривати, утворені на базі підрядних словосполук; 3) деривати із першим компонентом – незмінюваним словом (їх називають зрощеннями).

У текстах XI–XIII ст. складні прикметники, утворені на твірній базі сурядних словосполук, трапляються дуже рідко. Зокрема, із грецькою лексемою *το... πρασινοβένετον* співвідноситься субстантивована форма **зеленосиний** ‘ворожі угруповання ‘зелених’ і ‘синіх’ у Візантії’ (СДРЯ 3, с. 367).

Більшість становлять складнонульсуфіксальні та складносуфіксальні прикметники, співвідносні з підрядними словосполуками. Вони мають такі структури: прикметникова / займенникова основа + **-о-** (**-е-**) + іменникова основа: **дълголѣтъный** ‘тривалий’ (СДРЯ 3, с. 119); іменникова основа + **-о-** (**-е-**) + дієслівна основа: а) суб’єктна семантика – **звѣроядьный** ‘якого заїли звірі’ // б) об’єктна семантика – **звѣроядивый** ‘який їсть звірів; зажерливий’ (Срезн. 1, с. 966); прикметникова основа + **-о-** (**-е-**) + дієслівна основа: **живоносный** ‘який містить живе’ (СДРЯ 3, с. 256); числівникова основа + **-о-** + іменникова основа: **шестоногы** (Срезн. 3, с. 1589) та ін. Нечисленими є складні деривати з іменниковими твірними основами, що містять сему ‘схожість’, як-от: **звѣребразный, звѣробразный** ‘схожий на звіра; перен. жорстокий’ (Срезн. 1, с. 965). До окремого різновиду належать складні слова із незмінюваним словом, наприклад: **сүеумыслный** ‘який помилково мислить’ (Срезн. 3, с. 610).

За походженням виокремлюємо два типи складних прикметників: 1) первинні складносуфіксальні похідні: **доброличьнь** ‘красивий’; 2) вторинні суфіксальні деривати, мотивовані складними іменниками або нульсуфіксальними прикметниками: **добролѣпный** ← **добролѣпис** ‘привабливість’ (СДРЯ 3, с. 8).

Отже, на основі аналізу різних типів складних прикметників, засвідчених у давньоукраїнських пам’ятках, маємо підстави стверджувати перевагу таких композитів, які утворені за слов’янськими словотвірними моделями.

Література:

1. Барроу Г. Санскрит. М. : Прогресс, 1976. 411 с.
2. Улуханов И. С. О языке Древней Руси. М. : Наука, 1972.
3. URL: <http://testlib.meta.ua/book/340288/read/>
4. Цейтлин Р. М. Лексика древнеболгарских рукописей X – XI вв. София : Изд-во БАН, 1986. 355 с.

Список скорочень назв джерел:

1. СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р. И. Аванесов. М. : Русский язык, 1990. Т. 3.
2. СЛУМ – Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. : у 28 вип. / гол. ред. Д. Гринчишин. Львів: 1994. Вип. 2.
3. Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникамъ. Спб. : Тип. имп. Академіи наукъ, 1893–1912. Т. I–III.
4. СУМ – Словник української мови : в 11 томах / за ред. І. К. Білодіда. К. : Наукова думка, 1970. Т. 1.
5. ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. М. : Наука, 1978. Вып. 5. 1985. Вып. 12.